

СЕКЦЫЯ 2. АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫКІ

А. М. Лапцёнак

МЕТАНІМІЯ ЯК СПОСАБ УТВАРЭННЯ НОВЫХ ЗНАЧЭННЯЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЯЕ АДЛЮСТРАВАННЕ Ў ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

Лексіка-семантычныя змены ў мове адбываюцца пастаянна, але часам сацыяльна-эканамічныя змяненні ў грамадстве паскараюць і актывізуюць гэтыя працэсы. Так, напрыклад, адбылося ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стст., калі беларуская мова папоўнілася значнай колькасцю новых слоў, адначасова з такім папаўненнем адбываюцца і семантычныя змены ў лексіцы ўжо вядомай.

Вывучэнне семантычных змен у лексічнай сістэме на сучасным этапе асабліва важнае ў сувязі з запланаваным перавыданнем тлумачальнага слоўніка беларускай мовы. Акадэмічны Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (ТСБМ) выдаваўся ў 1977–1984 гг. на матэрыяле пісьмовых крыніц другой паловы ХХ ст. За час пасля выхаду апошняга тома ў лексіцы адбыліся значныя змены, таму іх даследаванне цалкам правамернае і абсалютна неабходнае. Параўнальны аналіз ТСБМ і слоўнікаў новых слоў, даследаванне сучаснага маўлення дазваляюць вызначыць тое новае, што з’явілася ў лексіка-семантычнай сістэме, і прааналізаваць спосабы ўтварэння новых значэнняў.

У лінгвістыцы асноўнымі спосабамі змянення лексічнага значэння называюць зрушэнне значэння, увасобленае ў пашырэнні або звужэнні, і перанос, які прадстаўлены метафарай і метаніміяй [6, с. 56]. Вельмі часта новыя значэнні ўтвараюцца на базе метанімічнага пераносу, менавіта яму прысвечаны дадзены артыкул.

Метанімія, пры якой перанос імені прадмета ці з’явы на іншы прадмет або з’яву адбываецца на аснове рэальнай прасторавай, часовай, лагічнай і пад. сувязі паміж імі, у літаратуры вывучаны дастаткова падрабязна. Сёння яна разглядаецца ва ўсіх даведніках па лексікалогіі, стылістыцы і нават у школьных падручніках. Часцей метанімія ў беларускай мове вывучаецца ў якасці тропы, мастацкага сродку і стылістычнага прыёму, часта даследуецца маўленне пэўнага аўтара або пэўных тэкстаў (гл., напрыклад, працы В. А. Горбач). Кагнітыўны і параўнальны аспекты метаніміі прадстаўлены ў даследаваннях Н. В. Івашынай, метанімічны перанос на дыялектным матэрыяле вывучаецца ў працах В. У. Кліменка і В. Д. Старычонка. Але месца і роля метаніміі ва ўтварэнні новых значэнняў на сучасным этапе практычна не даследуецца.

Варта адзначыць, што пры дастаткова высокай вывучанасці метаніміі ў літаратуры ўсё ж вылучаецца шэраг дыскусійных момантаў. Так, розніцца погляды на тыпы метанімічных пераносаў. Традыцыйна даследчыкі вызначаюць прасторавую, часавую, каўзуальную і атрыбутыўную метанімію.

В. Д. Старычонак дадаткова аналізуе метанімічныя пераўтварэнні на аснове ўласных імёнаў – апелятыўную метанімію [8, с. 124]. Некаторыя даследчыкі пашыраюць гэты спіс, але не канкрэтызуюць іншыя тыпы, відаць, таму, што немагчыма ахапіць усе рэальныя выпадкі пераносу значэння.

Неадназначныя навукоўцы і ў вызначэнні месца сінекдахі. Так, В. У. Кліменка, А. У. Генералава і іншыя разглядаюць сінекдаху як від метаніміі, адносячы яе да колькаснага тыпу [2, с. 20; 4, с. 130]. В. Д. Старычонак разводзіць гэтыя паняцці, знаходзячы адрозненні на семантычным, сінтаксічным, дэнатаўным і функцыянальным узроўнях. Для навукоўца сінекдаха – гэта толькі пераносы, якія прадугледжваюць суадносіны *pars pro toto* [8, с. 128]. Асобнымі з’явамі лічаць іх і складальнікі даведнікаў па лексікалогіі [5, с. 33; 12, с. 53].

Таксама неаднастайна ацэньваюцца лінгвістамі некаторыя асобныя мадэлі метанімічнага пераносу. Напрыклад, дастаткова пашыраны ў любой мове перанос «матэрыял – выраб з яго» могуць адносіць да прасторавай метаніміі [4, с. 129; 8, с. 52] або да каўзуальнага тыпу [2, с. 21].

Працэс метанімізацыі ў значнай ступені абумоўлены экстралінгвістычным фактарамі. Тэматычна лексіка, якая ўцягнута ў кола семантычных змяненняў шляхам метанімічнага пераносу, ахоплівае розныя сферы дзейнасці чалавека – сацыяльную і эканамічную сферы, мастацтва, масавую культуру, спорт і інш. Вельмі разнастайна прадстаўлена прадметная лексіка, якая абазначае прадметы і з’явы, што з’явіліся дзякуючы тэхнічнаму прагрэсу і сацыяльна-эканамічным зменам у грамадстве. Найбольш часта змяненні метанімічнага характару ахопліваюць субстантыўную лексіку.

Трэба разумець, што факт змянення значэння з’яўляецца дастаткова ўмоўным, бо вызначаецца пры дапамозе слоўнікаў, але не ўсе значэнні, што існавалі ў мове ў пэўны час, маглі быць зафіксаваны. Так, напрыклад, у ТСБМ даецца слова *пераборка*, якое мае толькі працэсуальнае значэнне: ‘дзеянне паводле дзеясл. перабіраць – перабраць (у 2, 4 знач.)’ [10; 5; 2, с. 594]. На аснове метанімічнага пераносу з’яўляецца прадметнае значэнне ‘лёгкая ўнутраная сценка, якая раздзяляе памяшканне на часткі, перагародка’. Але яно не новае ў мове, з’явілася даўно і, напрыклад, ужывалася ў мове беларускіх класікаў пачатку ХХ ст. – М. Гарэцкага, М. Зарэцкага, М. Лынькова, што адзначана ў корпусе беларускай мовы [1]. Значэнне не было зафіксавана ў слоўніку, магчыма, з-за адсутнасці ў картатэцы пэўных кантэкстаў актуалізацыі значэння.

Новыя значэнні ў сучаснай беларускай мове ўтварыліся ў выніку метанімічнага пераносу ўсіх тыпаў. Прасторавая метанімія прадстаўлена мадэлямі «месца – мерапрыемства, дзейнасць, што праводзіцца ў гэтым месцы» (*спартландыя*), адзначаны і адваротны перанос «мерапрыемства, дзейнасць – месца» (*рэзэтыя, сафары, спа* і г.д.), «месца – чалавек / людзі, што знаходзіцца там» (*офіс, разм. савок*), «матэрыял – выраб з яго» (*байка, наждак*), «прадмет – месца бытавання гэтага прадмета» (*сэканд-хэнд*) і інш. Мадэлі часовай метаніміі: «дзеянне – прадмет, што выкарыстоўваецца ў час гэтага дзеяння» (*гольф, сафары, сёрфінг, скейтборд, стэп, фрысбі* і інш.), «музыка – танец, якія выконваецца пад гэту музыку» (*бачата, сальса, хіп-хоп*

і пад.). Прадуктыўнасцю характарызуецца каўзуальная метанімія, прадстаўленая мадэллю «дзеянне, працэс – вынік гэтага дзеяння» (*запіс, макіяж, нарэзка, перадаплата, пілінг, раздрукоўка раскрытка, расцяжка, таніроўка* і г.д.). Самыя распаўсюджаныя мадэлі атрыбутыўнай метаніміі – «прыкмета – асоба, якая валодае гэтай прыкметай» (*апытаны, невыязны*), «уласціvasць – прадмет, які валодае такой уласціvasцю» (*стратэгія, структура* і пад.) і г.д.

Аналіз матэрыялу дазваляе адзначыць характэрную асаблівасць метанімічнага пераносу ў беларускай мове, уласцівую метафары ў рускай мове: рэалізуюцца старыя, традыцыйныя мадэлі пераносу, а новыя значэнні павялічваюцца за кошт уцягвання новых груп лексікі [3, с. 25].

Новыя значэнні, утвораныя на базе метанімічнага пераносу, таксама можна ўмоўна падзяліць на 2 групы. Першую групу складаюць новыя значэнні, якія развіліся на базе значэнняў, вядомых даўно і зафіксаваных у ТСБМ: *выязны, гольф, графіці, мабільны, манціроўка, наждак, нарэзка, раскрытка, стратэгія, страус* і інш. Абсалютная большасць такіх значэнняў не фіксуецца ў аднатомным Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы [9] або ў слоўніках новых слоў і новых значэнняў [11], хоць яны і пашыраныя ў мове.

У другую групу ўключаюцца метанімічныя значэнні, утвораныя на базе слоў-неалагізмаў, якія з’явіліся ў мове ў апошні час і яшчэ не зафіксаваны ў тлумачальных слоўніках: *барбекю, грандж, караоке, панк, папса, паркоўка, сек’юрыці* і пад. З’яўленне новых слоў у беларускай мове амаль адразу актывізуе і метанімічныя працэсы, якія з’яўляюцца кагнітыўнай універсальіяй, або, магчыма, мовай запазычваецца адразу ўвесь комплекс значэнняў. Многія даследчыкі адзначаюць рэгулярнасць метаніміі, якая забяспечваецца рэальнымі сувязямі паміж адпаведнымі прадметамі або з’явамі, якія могуць выклікаць устойлівыя асацыяцыі. Акрамя таго, словы пэўнага семантычнага класу звычайна ўтвараюць перанос па той жа мадэлі, што і іншыя словы гэтага класу. Так, у беларускай мове прадстаўлена мадэль пераносу «дрэва – яго плод»: *абрыкос, алыча, груша, інжыр, сліва* і г.д. Новая лексема *кві* з’явілася перш са значэннем ‘плод’, так яна пераважна функцыянуе і сёння. Але наяўнасць у корпусе беларускай мовы нешматлікіх кантэкстаў, у якіх рэалізуецца значэнне ‘дрэва’, дае магчымасць уключыць слова ў азначаную мадэль пераносу. Менавіта як полісемант яно адлюстроўваецца ў слоўніку [11, с. 108]. На такім шляху знаходзіцца і назоўнік *фейхоа*, які адзначаны ў корпусе ў двух значэннях, а вось лексема *авакада* пакуль што ўжываецца толькі са значэннем ‘плод’, хоць у слоўніку новых слоў прадстаўлены два значэнні [Там жа, с. 11].

Падача метанімічных значэнняў у слоўніку – асобнае пытанне. У ТСБМ лексікаграфічнымі семантычнымі адзінкамі з’яўляюцца значэнне і адценне значэння. Аналіз лексікі паказвае, што метанімічныя значэнні могуць быць зусім не зафіксаваны ў слоўніку (гл. слова *пераборка*) або могуць афармляцца і як самастойнае значэнне, і як адценне, ці абодва значэнні могуць аб’ядноўвацца агульнай фармулёўкай. Параўн. адрознае афармленне ў слоўніку прыметнікаў, якія рэалізуюць адну мадэль пераносу: *ніцянны* 1. Які мае адносіны да ніцей. 2. Зроблены з ніцей, нітак [10; 3, с. 411]; *парчовы*. Які мае

адносіны да парчы. // Зроблены з парчы [10; 4, с. 63]; *парафінавы*. Які мае адносіны да парафіну, зроблены з парафіну [10; 4, с. 51]. Такі разнабой даследчыкі часам тлумачаць рознай ступенню самастойнасці, замацаванасці ў мове розных значэнняў [6, с. 58].

Яшчэ адзін недахоп у лексікаграфічным афармленні быў адзначаны рускімі даследчыкамі: пры тлумачэнні значэнняў, утвораных па адной і той жа метанімічнай мадэлі нярэдка выкарыстоўваюцца разнародныя фармулёўкі з рознымі прэдыкатамі [7, с. 712]. Гэту заўвагу можна аднесці і да ТСБМ, у якім, напрыклад, пры тлумачэнні аднатыпных метанімічных значэнняў прыметнікаў з абагуленым значэннем якасці выкарыстоўваюцца розныя формулы – ‘які выражае’, ‘які характарызуецца’, ‘які сведчыць’.

Навукоўцы заўважаюць, што ў лексікаграфіі склаліся проста акрэсленыя традыцыі ў падачы кожнага канкрэтнага метанімічнага пераносу, больш ці менш устойлівыя ў залежнасці ад распаўсюджанасці метанімічнай мадэлі [2, с. 24].

Пры перавыданні тлумачальнага слоўніка беларускай мовы плануецца ўніфікаваць афармленне вытворных метанімічных значэнняў, але асноўнымі лексікаграфічнымі адзінкамі па-ранейшаму застануцца значэнне і адценне значэння (хоць сёння назіраецца тэндэнцыя афармлення многіх адценняў як самастойных значэнняў, некаторыя даследчыкі выказваюцца ў такім сэнсе і наконт метанімічных пераносаў [Там жа, с. 24]). Дадзеная пазіцыя можа тлумачыцца розным статусам вытворных метанімічных значэнняў у мове, іх разнастайнай прадстаўленасцю і пашыранасцю, спецыфікай значэння слова (канкрэтная або абстрактная, адцягненая семантыка). Такі падыход дазволіць таксама кампактна падаць значэнне полісемантаў з разгалінавай структурай. Прынцыпы падачы метанімічных значэнняў у новым тлумачальным акадэмічным слоўніку беларускай мовы адлюстраваны ў інструкцыі да яго ўкладання.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі N-корпус : корпус беларускай мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://bnkorus.info/index.html>. – Дата доступу : 09.03.2021.
2. Генералова, Е. В. Метонимия имен существительных в обиходном русском языке XVI–XVII вв. / Е. В. Генералова // Русское слово в историческом развитии (XIV–XIX вв.) : матер. XXXV Межд. филол. конф. – СПб., 2006. – С. 20–25.
3. Ермакова, О. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков / О. Ермакова // Acta Neophilologica. – 2006. – VIII. – С. 23–32.
4. Кліменка, В. У. Метанімія ў беларускай літаратурнай мове / В. У. Кліменка // Изв. Гомельск. гос. ун-та. – 2012. – № 1 (70). – С. 128–133.
5. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Нав. і тэх., 1994. – 462 с.

6. Рублева, О. Л. Лексикология современного русского языка / О. Л. Рублева. – Владивосток, 2004. – 250 с.
7. Сандакова, М. В. Адъективная метонимия в лексикографическом аспекте // Вестн. Нижегородск. ун-та. – 2010. – № 4. – С. 712–715.
8. Старычонак, В. Д. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) / В. Д. Старычонак. – Мінск : БДПУ, 1997. – 232 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : БелЭн, 2016. – 968 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т., 6 кн.
11. Уласевіч, В. І. Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 253 с.
12. Харитончик, З. А. Лексикология английского языка : учеб. пособ. / З. А. Харитончик. – Минск : Выш. шк., 1992. – 229 с.